

Апоненко І. М.,

кандидат філологічних наук,

старший викладач кафедри мовної підготовки та гуманітарних наук
Дніпровського державного медичного університету

ОСОБОВІ ІМЕНА В УСТАЛЕНИХ ЗВОРОТАХ «КАЗКИ ПРО КАЛИНОВУ СОПІЛКУ» ОКСАНИ ЗАБУЖКО

Анотація. «Казка про калинову сопілку» Оксани Забужко – це багаторівневий художній синтез, представлений як у поєднанні жанрів (казка, міф, повість, балада), так й у використанні особових імен. До вивчення імен у фразеологізмах звертались Т. Вільчинська, О. Нестерчук, М. Торчинський, В. Ужченко та інші. Однак ономастичним розвідкам твору письменниці присвячено недостатньо робіт (наприклад, В. Мислива, О. Остроушко, В. Скорук, Р. Яцків), що зумовило актуальність вибору теми статті. Метою даної публікації є дослідження особових імен саме в усталених зворотах «Казки про калинову сопілку» Оксани Забужко, аналіз етимології, лексико-семантичної репрезентації в тексті твору, висвітлення стилістичного та функційного навантаження.

Особові імена в усталених зворотах казки увиразнюють і поглиблюють художні образи, розкривають характерні особливості персонажів і загалом працюють на художнє ціле. Наприклад, дотепність фразеологізму з особовим ім'ям *Гриць* відображена письменницею при описі ставлення сестер Ганни та Олени одна до одної, використанню цього фразеологізму в тексті твору сприяли, зокрема, рима й ритм. Оксана Забужко в казці описує українські традиції та обряди, створює підтекст свого твору також із застосуванням усталених виразів з особовими іменами (від *праотця Адама, вбирати на Лелю*). У казці часто вживаються усталені звороти з теонімним компонентом *Бог/Господь*, які передають менталітет, традиції та вірування народу. Письменниця застосовує їх, наприклад, для вираження заспокоєння, морального полегшення, подяки тощо (*Слава тобі Господи; Слава Богу; Прости Господи; Дякувати Богові* та ін.). Окрім того, особовим іменам у фразеологізмах казки притаманна поліфункційність (номінативна, хронологічна, характеризуюча, експресивна, ритмічна, фатична функції). Оксана Забужко з великою відповідальністю, виважено добирає усталені вирази та імена в них.

Ключові слова: особові імена, усталений зворот, фразеологізм, теонім, функції імен, казка.

Постановка проблеми. Літературна казка кінця ХХ ст. синтезувала багатоміжові традиції народних казок та досвід авторської казки попередніх століть. Індивідуально-авторські казки цього періоду систематизуються з труднощами, оскільки створені з урахуванням ускладненого жанрового синтезу, нерідко орієнтовані не стільки на конкретні фольклорно-казкові сюжети, як на їх сукупність, на «образ» казки. Такою є й «Казка про калинову сопілку» Оксани Забужко – надзвичайно багатий на барвисту українську лексику, зокрема розмаїті імена, твір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує чимало літературознавчих досліджень творчості письменниці (М. Маслової, М. Ситковської, А. Соколової, Н. Філоненко,

І. Хижняк та ін.), натомість лінгвістичних розвідок (І. Бабій, Д. Кузьма), зокрема ономастичних, дуже мало. До вивчення імен звертались, наприклад, В. Мислива («Інтертекстуальність імен у творчості Оксани Забужко») [1]; О. Остроушко («Семантичні й функціональні особливості онімів у поезіях І. Жиленко, О. Забужко, Ю. Покальчука») [2]; В. Скорук («Власні назви персонажів у творах О. Забужко») [3]; Р. Яцків («Імена Бога та біблійних персонажів у поетичному дискурсі Оксани Забужко») [4] тощо. Таким чином, вибрана тема є актуальною в українському мовознавстві. Що стосується особових імен в усталених зворотах, фразеологізмах, передусім прислів'ях, їх активно досліджують та інтерпретують: О. Бодик «До питання про антропоніми в українській фразеології» [5]; Т. Вільчинська «Фразеологічні одиниці з теонімним компонентом як маркер національно-мовної картини світу українців» [6]; О. Нестерчук «Особові власні імена та їхні варіанти у стійких словосполученнях Західного Полісся» [7]; М. Торчинський та Н. Торчинська «Зіставна характеристика українських і польських усталених виразів з онімним компонентом (на матеріалі «Короткого українсько-польського словника усталених виразів: еквіваленти слів, фразеологізми, прислів'я та приказки» Т. Космеди, О. Гоменюк, Т. Осіпової») [8]; В. Ужченко «Народження і життя фразеологізму» [9]; О. Чеснакова «Фразеологічні одиниці з компонентом-онімом *Бог* (на матеріалі української, турецької та англійської мов)» [10] та ін.

Мета статті – дослідити особові імена в усталених зворотах «Казки про калинову сопілку» Оксани Забужко, завдання – проаналізувати їхню етимологію, лексико-семантичну репрезентацію в тексті твору, висвітлити стилістичне та функційне навантаження.

Виклад основного матеріалу дослідження. У фразеологічному мовленні зустрічаються зазвичай не лише найбільш частотні для певного народу особові імена, але й такі, що формують, за словами дослідників, відповідну семантику чи, швидше, прагматику фразеологічних одиниць [11, с. 122]. Такі особові імена, зауважує В. Ужченко з посиланням на В. Даля, «взяті навмання або для рими, співзвуччя, розміру» [9, с. 22]. З цим погоджується чимало дослідників, наприклад, О. Мороз, яка додає, що «найбільшу здатність до фразеологізації виявляють звичні для українців особові імена» [12, с. 6]. О. Карпенко наголошує, що «у функціонуючому фразеологізмі, наприклад укр. *язиката Хвеська*, рос. *Федот, да не тот*, англ. *Jack of all trades is master of none* “Джек на всі руки майстер, але поганий”», особове ім'я втрачає індивідуальність, наближається до апелятивів» [13, с. 100].

Так, наприклад, серед неофіційних форм особових імен багато додаткових смислових конотацій має ім'я *Гриць*. Як

зазначає В. Жайворонок, «Гриць – легковажний гуляка», що підтверджують численні приклади (*Такий уже Гриць, що повна голова дурниць; Не лакомся, Грицю, на дурницю* тощо) [14, с. 225–227]. Т. Космеда, О. Гоменок, Т. Осіпова, досліджуючи українську фразеологію, пишуть, що «обрана народом власна назва при цьому цілком умотивована: *Григорій=Григір=Грицько (Григір=Гриць=Ригір=Ригор)* (від гр. gregoreo – «не сплю, пильную», буквально – «той, хто не спить»), що в приповідках часто стає об'єктом гумору» [11, с. 122]. О. Нестерчук зазначає, що «вживані у фразеологізмах усічені варіанти імен асоціюються із негативними вчинками або з неприйнятною поведінкою» [7, с. 212]. Таким чином, в українських усталених зворотах особове ім'я *Гриць* характеризує людину, яка постійно втручається в чужі справи, викликаючи в оточуючих несхвалення, іронічне ставлення, осуд. Саме таке влучне вживання фразеологізму спостерігаємо в казці Оксани Забужко в художньому описі головних героїнь твору (сестер Ганни та Оленки): «щойно Ганнуся замірялася зрушити кудись у світ – хай не до ворожки, хай за дружку на сусіднє село, куди її прохано на весілля й де, переказували мало не за півроку наперед, такого-то буде полкового люду, самого сотника сподіваються! – як у рішучу хвилину – *тиць, бабин Гриць!* – безпреміно устрявала Оленка з якою-небудь своєю долегливістю, зазвичай нестак тяжкою, як марудною, що, однак, на пню розбивала всі старанно наріхтовані заміри, ще й так, що не присікаєшся, – не станеш же, справді, докоряти бідаці, що звихнула пальця або втяла серпом ногу, аж три дні відлежати мусила!...» [15]. Традиційно в такому виразі використовуються ритмомелодичні особливості особового імені, зокрема – можливість римування з апелятивом [8]. Дотепність фрази, зокрема й рима, ритм, сприяли доцільному використанню особового імені та цього фразеологізму в тексті твору.

У фразеологізмах також репрезентується релігійно-обрядова сфера життя, особові імена лише додають більше глибоке розуміння української культури та міфології. Оксана Забужко в тексті казки описує українські традиції та обряди, створює міфологічний підтекст свого твору із застосуванням усталених виразів, тим самим підкреслює характер та зовнішність старшої сестри Ганни: «круг неї (*Ганни-панни*) водили танок на гаївки, *вбирали на Лелю* й на «тополю», вона незмінно несла і перший сніп, і обжинковий вінок, тобто була між дівчатами наче обрана напоказ, для похвальби, – найприкметніша, але від того мовби й не своя, а – осторонь від решти» [15]. Так, *Леля* – це весняне втілення Лади (її донька), дружина Ярила. Походить «ймовірно від ліла (санскр. लीला, līlā) – гра. У слов'янській традиції – богиня закоханих молодих пар, є джерелом любові для люблячих сердець. *На честь Богині Лелі дівчата обирали найкрасивішу дівчину*, одягали її в найкращий одяг і водили хороводи, виконували обрядові пісні. Дівчата мали звичай прикрашати дерево Лелі стрічками і рушниками» [16].

За дослідженнями О. Карпенко існують й «проблиски онімічності, тобто історичної реальності, у ряді прислів'їв з особовими іменами» [13, с. 100]. Наприклад, у «Казці про калинову сопілку» письменниця показує ставлення старшої сестри Ганни до молодшої Оленки та використовує як порівняння такий усталений зворот: «не здихаєшся (*Оленки*), не видереш з корінням, як *оцей Петрів батіг*, із думки, з серця, вічно гнитиме в ній, ширячи каламутно-жовтятий дух переможної несправедливості, – а не бути ж цьому!» [15]. Народну назву

рослини *Петрів батіг*, а також вживання особового імені пояснюють тим, що, за давньою легендою, сам апостол *Петро* підганяв цією рослиною овець, коли пас їх [17].

У казці зустрічається фразеологізм біблійного походження з особовим іменем *Адам*, яке виступає в якості хрононіму («... і це той первородний гріх, який усі ми на собі волічемо *від праотця Адама...*» [15]) та позначає з *давніх-давен*.

Типовим для творчості Оксани Забужко є вживання теонімів¹. Саме усталені звороти з теонімним компонентом, як зауважує Т. Вільчинська, послідовно передають народний менталітет, традиції та вірування народу [6, с. 85]. Цілком закономірно, що серед фразеологічних одиниць з теонімним компонентом переважають фразеологізми із власною назвою *Бог*. Значимо, що письменниця яскраво демонструє особливості мовної системи, звертаючись до використання теоніма *Бог* у фразеологізмах та прислів'ях. Здебільшого у тексті «Казки про калинову сопілку» О. Забужко в таких усталених зворотах активізує:

- висловлювання всього доброго (*Дай Боже*);
- побажання приємного, легкого в роботі (*Славити Бога; Слава Богу*);
- вживає їх для вираження заспокоєння, морального полегшення, подяки (*Дякувати Богові*);
- почуття спокою, затишку, повної безпеки, життя в достатку (*Як у Бога за пазухою*);
- для застереження від чого-небудь лихого, поганого (*Крий Боже*);
- показує покладання людей на Бога в усіх своїх справах (*Тільки Богові звісно; Що тобі Бог дав; Дасть Бог; Як кому Бог дає; Бог наділив силою*);
- використовує тоді, коли треба відповісти тому, хто просить прощення за провину (*Хай Бог простить*).

Як зазначає Т. Вільчинська, етнокультурна семантика, пов'язана з Богом, експлікуються також в антитетичних пареміях [6, с. 87], що продемонстровано письменницею в казці у виразах: *Дай Боже – Бог не дає*.

У «Казці про калинову сопілку» О. Забужко фіксуються, крім теоніма *Бог*, й інші назви (*Господь* та застаріла назва *Біз*):

- вирази на позначення згоди, примирення (*Ну та Господь з ним*);
- подяка, заспокоєння (*Слава тобі Господи*);
- прощення (*Прости Господи*);
- здивування, що утворене за допомогою тавтології та виступає експресивним семантико-стилістичним засобом (*Бігме-Боже*).

Окрім того, в казці представлені займенники на позначення теоніма *Бог*, написані з великої літери в якості особового імені, наприклад: *Бога славити – Його славити*.

Нерідко у казці теоніми в складі фразеологізмів використовуються як звертання: *Боже, де ж Твоя правда? Господи, за що мені се дав?*

Оксана Забужко вживає й фразеологічні одиниці з відтеонімними прикметниками: *Боже благословення; Божа ласка*.

Р. Яцків пише також про особливе стилістичне забарвлення номена *Бог* у поезії Оксани Забужко: «поетеса послуговується здібніло- або ж інтимно-пестливими суфіксами: «Задля кого

¹ Як пише О. Остроушко, у своїх поезіях О. Забужко достатньо часто звертається до біблійних антропонімів, міфонімів. Із теонімів найпоширенішим є *Бог*, наприклад: *З моїх предків, хвалити Бога, / Заволокам ніхто не служив!; Ах ти Господи, як це наївно!* [2, с. 246–247].

згоріти, ой *Боженьку мій*, перед ким!»; «Осінь, о *Господи-Боженьку*, це ж бо осінь!» [4, с. 360]. У «Казці про калинову сопілку» письменниця також застосовує суфікс *-еньк-* у теонімі: *Боженьку*, а скільки ж буде поговору!

У тексті казки зафіксовані фраземи-прислів'я зі теонімом *Бог*, які поширені в народній традиції: *Казав Бог дати, лиш треба ждати*; *Чоловік каже, а Бог своє в'яже*; *Як кому Бог дає, то вже й обіруч*; *Я ж не в Бога теля з'їла*.

Що стосується функційного навантаження особистих імен в усталених зворотах казки О. Забужко, можна виділити такі:

Номінативна функція притаманна всім особовим іменам твору.

Хронотопічна функція представлена лише один раз (від праотця *Адама*).

Характеризуюча функція, за якою онім, як пише М. Мельник, кваліфікує саме свого носія [18, с. 33]. Ця функція водночас підкреслює етнолінгвістичні особливості особового імені в казці та виступає як порівняння. Так, авторка за допомогою фрази «*тиць тобі Гриць*» порівнює невчасність дій молодшої сестри Оленки стосовно Гани або, наприклад, красу старшої: «...круг неї (*Ганни-панни*) водили танок на гаївки, *вбирали на Лелю* й на «тополю»...».

Експресивна функція проявляється в небагатьох прикладах: *Гриць*, *Боженька*.

Ритмічна функція традиційно використовуються в усталених зворотах, є показником римування з апелятивом: *тиць* – *Гриць*.

Фатична функція представлена на рівні фразеологізмів з теонімом *Бог*, заміна особового імені займенником є достатньо традиційною для релігійного вжитку (*Бог* – *Його славити*, *Твоя правда*).

Висновки. Особові імена в усталених зворотах «Казки про калинову сопілку» Оксани Забужко підкреслюють художні образи головних героїнь твору (Ганни та Оленки). Письменниця передала красу Ганни фразеологізмом з використанням особового імені (*вбирали на Лелю* й на «тополю»), описала за допомогою паремій ставлення сестер одна до одної (як *Петрів батіг*, *тиць*, *бабин Гриць*!). Численними в тексті казки виявилися фразеологізми з теонімом *Бог/Господь*, здебільшого у фразеологізмах-побажаннях, застереженнях, при заспокоєнні тощо (*Дай Боже*; *Слава Богу*; *Крий Боже*; *Прости Господи* та ін.). Окрім того, особовим іменам у казці притаманна поліфункційність (номінативна, хронотопічна, характеризуюча, експресивна, ритмічна, фатична функції).

Таким чином, особові імена в усталених зворотах наповнюють текст казки багатою українською лексикою, більш глибоким змістом, виявляють філософські, релігійні, культурні погляди та настанови, сприяють образному втіленню художнього задуму письменниці.

Перспективою подальших наукових розвідок бачаємо дослідження традицій та новаторських рішень вживання усталених зворотів з особовими іменами в сучасних літературних казках.

Література:

1. Мислива В. М. Інтертекстуальність імен у творчості Оксани Забужко. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Випуск 58. Філологічні науки. Житомир, 2011. С. 174–177.
2. Остроушко О. А. Семантичні й функціональні особливості онімів у поезіях І. Жиленко, О. Забужко, Ю. Покальчука. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*, 2012. Вип. 8. С. 242–258.
3. Скорук І. Д. Власні назви персонажів у художніх творах О. Забужко. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2011. С. 124–128.
4. Яцків Р. Імена Бога та біблійних персонажів у поетичному дискурсі Оксани Забужко. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Мовознавство. Тернопіль, 2017. №1 (27). С. 357–361.
5. Бодик О. П. До питання про антропоніми в українській фразеології. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/01003yaw-a68a.doc.html> (дата звернення: 12.04.2023).
6. Вільчинська Т. Фразеологічні одиниці з теонімом компонентом як маркер національно-мовної картини світу українців. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Ужгород, 2020. Вип. 2 (44). С. 84–89. DOI: [https://doi.org/10.24144/2663-6840/2020.2\(44\).84-89](https://doi.org/10.24144/2663-6840/2020.2(44).84-89)
7. Нестерчук О. Особові власні імена та їхні варіанти у стійких словосполученнях Західного Полісся. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*, 2019. Вип. 48. С. 209–212.
8. Торчинський М., Торчинська Н. Зіставна характеристика українських і польських усталених виразів з онімним компонентом (на матеріалі «Короткого українсько-польського словника усталених виразів: еквіваленти слів, фразеологізми, прислів'я та приказки» Т. Космеди, О. Гоменюк, Т. Осіпової). *Полігранна філологія без кордонів (до 65-літнього ювілею професора Тетяни Анатоліївни Космеди)*: колективна монографія. Харків: Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2022. С. 567–579.
9. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. Київ: Рад. школа, 1988. 279 с.
10. Чеснакова О. К. Фразеологічні одиниці з компонентом-онімом *Бог* (на матеріалі української, турецької та англійської мов). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Філологія. Журналістика, 2021. Том 32 (71). №4. Ч. 2. С. 157–162. DOI: <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021/4-2/26>
11. Космеда Т., Гоменюк О., Осіпова Т. Українська фразеологія в польській аудиторії: проблеми засвоєння. *Українська мова у світі*: збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції, 9–10 листопада 2016 року. Львів, 2016. С. 117–127.
12. Мороз О. А. Фразеологічні одиниці з компонентом «власне ім'я» в сучасній українській мові: структурно-семантичний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк, 2002. 19 с.
13. Карпенко О. Ю. Власні назви як концепти. *Проблематика когнітивної ономастики*: Монографія / О. Ю. Карпенко. Одеса: Астропринт, 2006. С. 9–106.
14. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси: навчальний посібник. Київ: Довіра, 2007. 262 с.
15. Забужко О. Казка про калинову сопілку. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3288> (дата звернення: 09.11.2022).
16. Леля (міфологія). URL: <http://wiki.kubg.edu.ua/Леля> (дата звернення: 10.04.2023).
17. Цвітуть Петрові батоги... URL: <https://chomomorka.com/archive/22275-22276/a-15264.html#:~:text=Назва%20«Петрів%20батіг»%20пояснюється%20тим,Рослина%20має%20багато%20цілющих%20властивостей> (дата звернення: 03.04.2023).
18. Мельник М. Р. Функційне навантаження онімону в поезії Ліни Костенко. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород, 2021. С. 29–34. DOI: <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.15.5>

Aponenko I. Personal names in fixed expressions “Tale about a pipe of snowball tree” by Oksana Zabuzhko

Summary. Oksana Zabuzhko’s «Tale about a pipe of snowball tree» is a multi-level artistic synthesis presented both in combination of genres (fairy tale, myth, novel, ballad) and in the use of personal names. T. Vilchynska, O. Nesterchuk, M. Torchynskyi, V. Uzhchenko and others studied names in phraseology. Few works are devoted to onomastic research of the writer’s work (for example, V. Myslyva, O. Ostroushko, V. Skoruk, R. Yatskiv), which determined the relevance of the research topic search. The purpose of the article is the study of personal names in the fixed expressions of Oksana Zabuzhko’s «Tale about a pipe of snowball tree», analysis of etymology, lexical-semantic representation in the text of the work, highlighting the stylistic and functional load.

Personal names in the fixed expressions of the tale emphasize and deepen the artistic images, reveal the characteristic features of the characters and generally work for the artistic whole. For example, the wit of the idiom with personal

name *Гриць* in the writer’s description of the sisters Hanna and Olena’s attitude to each other, the use of this idiom in the text was facilitated, in particular, by rhyme and rhythm. Oksana Zabuzhko describes Ukrainian traditions and rites in the fairy tale, creates a mythological subtext of her work also using the fixed expressions with personal names (*від праотця Адама, вбирати на Лелю*). In the fairy tale fixed expressions with theonymic component *God/Lord* are often used, which convey the mentality, traditions and beliefs of the people. The writer uses them, for example, to express reassurance, moral relief, thanks, etc. (*Слава тобі Господи; Слава Богу; Прости Господи; Дякувати Богові* etc.). In addition, personal names in the idioms of the fairy tale are characterized by polyfunctionality (nominative, chronotopic, characterizing, expressive, rhythmic, phatic function). Oksana Zabuzhko carefully selects fixed expressions and names in them with great responsibility.

Key words: personal names, fixed expressions, idiom, theonym, function of names, fairy tale.